

ЮЛИЯНА СТОЯНОВА

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

✉ julianastoyanova@yahoo.com

СЛОВОРЕД НА РАННИТЕ ДЕТСКИ ИЗКАЗВАНИЯ: ЛИНГВИСТИЧНИ И ПСИХОЛИНГВИСТИЧНИ ПРОБЛЕМИ

Статията се включва в дискусията на теоретичния проблем за словоредата на ранните детски изказвания. Редица изследвания от 70-те години на миналия век издигат хипотезата, че в началото на езиковото си развитие децата следват словоредния модел $S-V-O$, който отразява базисни ситуации, свързани с универсални когнитивни механизми. Доказването или отхвърлянето на тази хипотеза е усложнено от факта, че две трети от езиците на света, в това число и българският, имат за основен тъкмо словоредата $S-V-O$. Противниците на тази хипотеза, позната като „мит за словоредата“, приемат, че децата още в най-ранните си двусловни и трисловни изказвания са чувствителни към словоредните модели на езика на обкръжението си.

Статията представя анализи на български данни за най-ранните стадии в овладяването на българския словоред от монолингвални български деца (на възраст между 1;6 и 3;0). Резултатите от анализите показват, че детските изказвания включват всички възможни словоредни комбинации от субект, глагол и обект. Макар че базисната последователност $S-V-O$ има известно количествено превъзходство, също така широко са застъпени и моделите $V-S-O$ и $O-V-S$. Освен това примерите свидетелстват, че българските деца (ранните говорители още преди 2-годишна възраст, късните – към 2;6) използват словоредни модели за изразяване на прагматични отношения, като понякога спонтанно варират словоредата на дадено изречение (от обективен в субективен или обратното), за да отговорят на изискванията на комуникативната ситуация.

Българските деца също така доста рано започват да овладяват изключително сложния словоред на клитиките, като се справят с правилата за комбинирането им твърде успешно. Те допускат само един тип грешки, свързани с непремеността на енклитичните прилагателни местоимения и възвратни частици във втора позиция – грешки, които може да се свържат с универсална словоредна тенденция. Тези грешки обаче се срещат наред с правилни словоредни модели и в повечето случаи се преодоляват към края на изследвания период – към 3-годишна възраст.

Ключови думи: мит за словоредата, граматичен и актуален словоред на българското изречение, овладяване на словоредни модели (1;6-3;0-годишна възраст), словоред на ранните двусловни и трисловни изказвания, словоред на клитиките

Juliana Stoyanova

Sofia University St. Kliment Ohridski

✉ *julianastoyanova@yahoo.com*

*WORD ORDER IN CHILDREN'S EARLY UTTERANCES:
LINGUISTIC AND PSYCHOLINGUISTIC ISSUES*

This paper reopens the discussion on the word order of children's early two- and three-word utterances. In the 1970s, some psycholinguists claimed that young children's two- and three-word utterances follow the word order S – V – O. Based on children's pre-verbal experience with basic situations, this word-order reflects universal cognitive mechanisms and hence precedes the acquisition of word-order patterns of their native languages. Opponents of this hypothesis assume that children in their earliest two-word and three-word utterances are sensitive to word-order patterns in the language of their environment. Proving or rejecting this hypothesis known as the "word-order myth" is complicated by the fact that two thirds of the world's languages, including Bulgarian, have S – V – O as their main word order.

The article presents analysis of the word order in two- and three-word utterances excerpted from the spontaneous production of monolingual Bulgarian children aged between 1; 6 and 3; 0. The results show that children's utterances include all possible word combinations of subject, verb and object. Although the basic sequence S – V – O has a certain quantitative superiority, the models V – S – O and O – V – S are also widely used. In addition, the examples show that Bulgarian children (early speakers before 2 years of age) use word-order models to express pragmatic relations, sometimes spontaneously varying the word order of a sentence to meet the requirements of the communicative situation.

Bulgarian children also start to master the extremely complex word order of the clitics quite early, dealing with the rules for combining them very successfully.

Keywords: word-order myth, grammatical and pragmatic function of Bulgarian word order, early acquisition of Bulgarian word-order patterns (1;6-3;0 years of age), word order of two- and three-word utterances, word order of clitics

Проблемът за словоредата на ранните детски изказвания

В психолингвистиката е въведен доста общ критерий за класифициране на ранните стадии в езиковото развитие на децата, който измерва дължината на детските изказвания в брой думи (морфемите)¹. Според

¹ Критерият е въведен от Р. Браун ([6] Браун 1973) и добива такава популярност, че терминът *средна дължина на изказването* (Mean Length of the Utterance) се използва като абревиатура – MLU. Р. Браун обаче предлага средната дължина да се измерва не в думи, а в морфемите. Изчисляването става, като се сумира броят на морфемите в извадка от 100 изказвания и сумата се раздели на броя на изказванията. Става ясно обаче, че изчисляването на средната дължина на изказването в морфемите (а не в думи)

този общоприет и универсален критерий разграничаваме: еднословен, двусловен, трисловен и многословен стадий.

Целта на въвеждането на този критерий е да предостави по-точна мярка за езиково развитие, отколкото е възрастта.²

Двусловните комбинации се явяват, когато средната дължина на изказването надхвърли единица. Типично за този стадий е, че децата са в състояние да комбинират поотделно субект с глагол (напр. *Мама тие*) и глагол с обект (*Тие вода*), но не и да съчетаят трите основни съставящи в едно изречение (*Мама тие вода*). За да постигнат това, децата трябва да преодолеят ограничението на двусловния стадий, което става, след като средната дължина на изказванията надхвърли 1,5 елемента.

През 60-те и 70-те години на миналия век психолингвистиката интензивно обсъжда въпроса в кой момент от детското развитие се поставя началото на детската граматика? Повечето теоретични направления приемат, че това става още през двусловния стадий, защото думите в двусловните комбинации се подреждат в определена словоредна последователност, а словоредът е основна граматическа характеристика на езиците.

Следователно един от значимите теоретични проблеми в зората на психолингвистиката е свързан със словореда в ранните детски изказвания – двусловни и трисловни. Тъй като словоредният модел S – V – O е типичен за две трети от естествените езици в света³, изследователите се опитват да свържат този словоред с универсални когнитивни механизми. Приема се, че последователността от подлог, глагол-сказуемо и пряк обект отразява базисни ситуации, включващи: лице, което извършва действие върху някакъв обект, в резултат на което обектът променя състоянието или местоположението си. В доезиковото си развитие децата наблюдават такива сцени и участват в тях, като търсят връзката между това, което се случва, и езиковия му израз под формата

не е подходящо за езици, в които голяма част от думите са съставени от значително повече морфемни, отколкото в английския език. Такива са българският и останалите славянски езици, романските езици, немски, гръцки и др. (вж. критиките у [11] Савич 1974). Следователно, за славянските езици и за други езици с богата морфологична система е по-подходящо средната дължина на детските изказвания да се изчислява според броя на думите, а не на морфемите. Изчисляването на средната дължина на детските изказвания позволява да се съизмерва езиковото развитие на деца с различна скорост на овладяване.

² Причината е, че езиковото развитие варира твърде много, така че между децата, определяни като ранни говорители, и късните говорители разликата може да достигне до една година.

³ Обявяването на този словоред за универсален и следователно отразяващ базисни когнитивни механизми, е свързано също така с англоцентризма на психолингвистиката: словоредът S – V – O в английския език е не само базисен, както в българския, но е и фиксиран, т.е. не позволява вариации с цел изразяване на комуникативната натовареност в изречението.

на изречения със словоредния модел S – V – O (вж. напр. [12] Слобин 1966; [7] Брунър 1975; [10] Осгуд, Танц 1977 и др.).

Още през 70-те години обаче се привеждат емпирични данни, които противоречат на горната хипотеза: редица изследвания показват, че децата не тръгват от универсален словоред, а даже в най-ранните си двусловни и трисловни изказвания са повлияни от синтактичните модели в езика на обкръжението си ([5] Бауърман 1973: 208; [6] Браун 1973: 157–158). Въпреки това дискусиата продължава и през 80-те години ([8] Глайтман, Уонър 1982; [14] Уийст, Витковска-Стадник 1986). За да подчертае несъстоятелността на тезата за съществуването на универсален естествен словоред S – V – O, който отразява базисни семантични отношения, наблюдаеми от децата още в доезиковия стадий от развитието си, Р. Уийст нарича тази концепция „мит за словоредата“ ([13] Уийст, 1983; [14] Уийст, Витковска-Стадник 1986).

След като словоредният модел S – V – O преобладава в две трети от естествените езици на света, при овладяването тъкмо на тези езици е необходимо да се установи къде минава границата между универсалното и езиково специфичното. Ако детските изказвания още в началото отразяват езиково специфични модели, би трябвало да се очаква разлика в стратегията, с която децата подхождат при усвояването на езици с висока степен на граматикализация (като английски), и на езици, в които словоредът варира по-свободно, изразявайки прагматични отношения (вж. напр. дискусиите у [8] Глайтман, Уонър 1982).

През последните десетилетия в литературата по психолингвистика се налага мнението, че децата от самото начало са чувствителни към синтактичните модели на езика на обкръжението. След като преодолеят периода, в който използват по-скоро устойчиви съчетания, отколкото свободни комбинации от изреченски съставящи, децата продуцират словоредни модели, сходни с тези в речта на възрастните от обкръжението им (вж. дискусиата у [9] Кларк 2016: 167–172). В езици с (относително) свободен словоред детските словоредни модели варират, за да изразят прагматичните отношения между дадено и ново ([9] Кларк 2016: 173–177).

Целта на тази статия е да представи анализи на български данни за най-ранните стадии в овладяването на българския словоред, като обсъди възможностите на децата да използват словоредни модели за изразяване на граматически и прагматични отношения. Особено внимание е отделено на овладяването на словоредата на клитиките.

Българският словоред

Словоредът в българския език има две основни функции: първо, да оформя изречението граматически, най-вече като маркира двете основни синтактични позиции – на подлога и прякото допълнение спрямо

сказуемото, и, второ, да изразява комуникативното членение на изречението, като изтъква новата, актуалната информация (ремата) спрямо старата, познатата, неактуалната информация (темата).

Базисната структура на българското просто двусъставно изречение е: S – V – O, т.е.

Субект – Глагол (Сказуемо) – Обект. От гледна точка на българския синтаксис този словоред се приема за немаркиран. Словоредът S – V – O ни позволява да идентифицираме подлога и прякото допълнение в случаите, когато никакви други граматически или смислови маркери не ни го подсказват, например:

- (1) *Момчето* удари момчето.
- (2) *Петър* обича *Дарина*.

Когато чуем или прочетем изречения като (1) и (2), ние веднага интерпретираме първото съществително, което предхожда глагола-сказуемо, съответно *момчето* в (1) и *Петър* в (2), като изпълняващи функцията на субекти, а съществителните в позиция след глагола-сказуемо, съответно *момчето* в (1) и *Дарина* в (2) – като преки обекти. Ако сменим словореда в тези изречения, както в примери (3) и (4), синтактичните роли на съществителните веднага се разменят, а с това се променя и смисълът на изреченията.

- (3) *Момчето* удари момчето.
- (4) *Дарина* обича *Петър*.

Следователно позицията преди глагола-сказуемо в тези изречения е „запазена“ за субекта, а тази след него – за обекта.

В българския език обаче изречения като представените в (1) – (4) не са преобладаващи. Съществуват твърде много случаи, в които решението за това, коя позиция да свържем със субекта и коя – с прекия обект, не се взема въз основа на словореда.

- (5) *Момчето* отвори вратата.
- (6) Вратата отвори *момчето*.
- (7) *Мария* нахрани бебето.
- (8) Бебето нахрани *Мария*.

Въпреки разменения словоред на двете съществителни, в примери (5) и (6) субект остава съществителното *момчето*, а в примери (7) и (8) – съществителното *Мария*. Решението за идентифициране на синтактичната роля на подлога се основава едновременно на структурата на изреченията и на семантиката на съставящите съществителните имена и глаголи: в (5) извършването на действието може да бъде свързано само с *момчето*, а в (6) – само с *Мария* (тези съществителни в ролята на субекти изпълняват семантичната роля на агенс).

В примери (9) – (11) между подлога и сказуемото съществува граматическа връзка – съгласуване по лице (9), число (10) и род (11), затова словоредът не играе роля в идентифицирането на подлозите (съответно *ти*, *момчетата* и *Мария*).

(9) *Ти* търсиш професора. – Професора търсиш *ти*.⁴

(10) *Момчетата* викат момчето. – Момчето викат *момчетата*.

(11) *Мария* е видяла Петър. – Петър е видяла *Мария*.

В (12) подлогът е маркиран чрез специална форма на личното местоимение, която традиционно се представя като именителна и може да заема само субектна функция, а в (13) идентифицирането на обекта (*Петър*) е подпомогнато от дублирането му чрез кратката форма на личното местоимение *го*⁵:

(12) *Той* е срещнал Петър. – Петър е срещнал *той*.

(13) *Мария го* извика *Петър*. – *Петър го* извика *Мария*.

Тъй като връзката между подлога и сказуемото в българския език се сигнализира не само чрез словоредата, но и чрез редица други структурни и смислови маркери (вж. примери 5 – 13), в граматиките се изтъква, че българският словоред не показва висока степен на граматикализация, т.е. е относително свободен.

Затова в българската функционална граматика се разглеждат два типа словоред – граматичен и актуален. Граматичният словоред представя „основните структурни схеми, образци или модели на синтактичната система“, които отразяват обективното състояние на нещата ([3] ГСБКЕ, т. 3. Синтаксис: 271). Актуалният словоред е свързан с актуалното членение на изречението ([3] ГСБКЕ, т. 3. Синтаксис: 279): относително свободният словоред позволява посредством промяна в реда на изреченските съставящи да се променя информационната структура в изречението с комуникативни цели: например ремата (новото, актуалното) да се изтъкне чрез поставянето ѝ на първо място. Следователно всички възможни комбинации от S, V и O са допустими и могат да се реализират в речевата практика, макар и с различна честота⁶.

Независимо коя от изреченските съставящи стои на първо място, от гледна точка на информационната структура може да говорим за обек-

⁴ Тъй като българският език позволява изпускането на субекта, когато е изразен посредством личните местоимения за 1. и 2. л. ед. и мн. ч. (той принадлежи към т.нар. pro-drop езици), словоредът в изречения от типа на (9), описвани в традиционния функционален синтаксис като определенолични, редуцират значително броя на случаите с базисния словоред S – V – O за сметка на едносъставните изречения от типа на V – O.

⁵ Изразяването на прекия обект посредством форми на личните местоимения, познати в традиционната граматика като винителни, не се разглежда по-нататък в тази статия. То е представено подробно в монографията ми със заглавие „Проблеми на психолингвистиката. Уводен курс по обща психолингвистика и психолингвистика на развитието“, която предстои да бъде издадена от Университетското издателство „Св. Климент Охридски“.

⁶ Изследванията на българския език обаче (вж. [2] Георгиева 1974: 6) сочат, че наред с модела S – V – O има още два словоредни модела, извлечени по литературни данни, които се срещат практически толкова често, колкото и този модел. Тези словоредни модели на речево равнище представят комплексна реализация на пет основни словоредни функции ([2] Георгиева 1974: 39).

тивен и субективен словоред. Обективен⁷ е словоредът тогава, когато на първо място в изречението е темата (познатата, старата или неактуалната информация), а след нея е изразена ремата (новата, актуалната информация). Субективен словоред се получава, когато ремата е предпоставена спрямо темата, изнесена е на първо място в изречението (за повече подробности вж. [3] ГСБКЕ, т. 3. Синтаксис: 284).

Коя от изреченските съставлящи е тема и коя – рема в изречението разбираме не само от структурата му, но и от съвкупността от прозодичните му характеристики – интонация, логическото ударение, паузи. Като маркери на комуникативното членение на изречението служат също така въпросителните думи, думите, маркиращи отрицание, удвояването (дублирането) на допълнението, членуването и т.н.

Съществува тенденция основният словоред да съвпада с обективното членение: подлогът да изразява темата (познатата, старата информация), а сказуемото и/или прякото допълнение да носят новата информация – ремата, както в горните примери (1) – (4), (5), (7) и в нетрансформираните изречения на примери (9) – (13). Ако обаче чрез логическо ударение и интонация изтъкнем специално подлога в тях като носител на ремата, тогава основният като синтактична структура словоред става субективен от гледна точка на комуникативното членение (вж. напр. [4] Иванчев 1978; [3] ГСБКЕ, т. 3. Синтаксис: 280).

Словоред на ранните детски изказвания: българските данни

Тъй като българският език принадлежи към езиците с базисен словоред S – V – O, тази последователност на основните изреченски съставлящи би трябвало да преобладава в детските изказвания. Българският словоред обаче може да се променя, за да изразява комуникативната динамика на изречението. Следователно децата би трябвало да продуцират и изказвания с неканоничен словоред. Точно това откриваме в българските данни.

Данните, които обсъждам тук, са ексцерпирани от собствен корпус с 6 изследвани деца на възраст между 1;5⁸ и 3 години. Четири от децата

⁷ Термините от прагматиката „обективен“ и „субективен“ словоред трябва да се разграничават от синтактичните термини обект/обектен и субект/субектен. Условието дадено изказване да има обективен словоред е в него на първо място да стои темата (даденото, познатото); в такова изказване както субектът, така и обектът може да предшестват глагола-сказуемо. При субективен словоред на първо място в изказването стои ремата (новото, актуалното), отново независимо дали субектът или обектът заемат тази първа позиция. Следователно и обективният, и субективният словоред, като отразяващи прагматичното отношение между дадено (тема) и ново (рема) в изказването, може да се реализират в синтактичен план както чрез прав словоред (S – V – O), така и чрез обратен словоред (O – V – S).

⁸ Този начин на отразяване на възрастта е общоприет в психолингвистиката: броят на месеците след цифрата, отразяваща годините на детето, се изписва след точка

са проследени лонгитудно посредством естествен експеримент⁹, а две от тях са изследвани еднократно (съответно на възраст 2;0 и 2;2): данните за тях са от 60-минутни аудиозаписи в естествената обстановка на отглеждането им.

Анализ на българските данни: двусловен и трисловен стадий

От корпуса с детски изказвания, продуцирани през двусловния стадий, бяха ексцерпирани примери, в които присъстват предикат и субект или предикат и обект. Важно е да си дадем сметка, че голям брой детски изказвания в този стадий са еднословни, а значим брой от двусловните изказвания представляват разширения на именната група (от типа на „една колà“ или „още сок“). Освен това между двусловните изказвания в този период се срещат и такива, в които предикативността е изразена без глагол, напр. посредством частици („ало, мамо“; „на, тате“) или междуметия („бум долу“). Затова броят на изказванията, които илюстрират обсъжданите словоредни модели, не е твърде висок. Все пак примерите, представени по-долу (от 14 до 17), са показателни за възможностите за словоредно вариране през този стадий от развитието на изследваните деца.

В анализираната извадка бяха представени четирите възможни двусловни комбинации между S, V и O: в примерите от (14) S – V, в тези от (15) V – O; в примери (16) V – S и в (17) O – V. Примерите в (14) и (15) следват базисния словоред за българския език: S – V – O, а изказванията в (16) и (17) преобръщат този словоред. От гледна точка на синтактичния строеж изреченията в (15) и (17) със структура V – O и O – V са едносъставни, тъй като субектът в тях не е експлициран. Тези изречения обаче отговарят на българската синтактична норма, според която подлогът може да остане неизразен в повърхностната структура, присъствайки само в дълбоката изреченска структура. Следователно трябва да държим сметка за това, че наличието на няколко типа безподложни изречения в нашия език (определенолични, неопределенолични, обобщенолични и безлични) увеличава броя на изреченията, попадащи в структурните модели V – O и O – V.

(14) S – V

Мама паче. = Мама плаче.

Батковците пят. = Батковците спят.

Мечо, гедай! = Мечо, гледай!

и запетая, а не след десетична запетая (тъй като месеците в годината са 12, а не 10). Следователно 1;5 означава една година и 5 месеца.

⁹ Лонгитудното изследване (от англ. longitudinal) се провежда в продължение на месеци и даже години. Естественият експеримент изисква децата да бъдат изследвани в естествените условия на тяхното отглеждане – най-често в дома им по време на рутинните всекидневни дейности: хранене, обличане, игра, като се записват диалозите на децата с лица от най-близкото им обкръжение: майка, баща, братя и сестри и т.н.

(15) V – O

Пипам адиото. = Пипам радиото.

Идиш мама = (Да) видиш мама!

Видиме морето. = (Ще) видим морето.

Къса го.

(16) V – S

Еже мама! = (Да) реже мама!

Пей, Мечо!

Гаи аз. = *Играе аз.

Хапе комайчето. = Хапе комарчето.

(17) O – V

Татко обичаш.

Ибка габнал. = Рибка грабнал.

Словоредни модели в речта на С.

В ранните стадии на развитие детските изказвания с търсената структура са твърде малко, за да може да се говори за количествени тенденции (примерите в 14 – 17 не отразяват броя на изказванията, а само илюстрират словоредните модели). С цел по-ясно представяне на количествените съотношения бе проследено развитието на словоредните модели в речта на едно от изследваните деца, което тук цитирам с инициала С., за възрастовия период между 2;2 и 2;4. Всички изказвания, съдържащи основните изреченски елементи S – V – O, независимо дали са експлицирани и трите съставки, или само две от тях, бяха ексцерпирани и класифицирани според словоредата им. Таблица 1 представя моделите, които бяха регистрирани повече от веднъж. Освен възрастта на детето в таблицата е отбелязана и средната дължина на продуцираните изказвания, която за трите месеца (от 2;2 до 2;4) нараства доста плавно: от 1,85 до 2,06.

Таблица 1. Словоред на основните изреченски съставляващи субект (S), глагол (V) и обект (O) в изказванията на С. за периода между 2;2 и 2;4

Възраст	2;2	2;3	2;4	
Средна дължина на изказванията (MLU)	MLU = 1,85	MLU = 1,9	MLU = 2,06	
Синтактичен модел	Брой изречения	Брой изречения	Брой изречения	Примери
S – V	8	7	15	Ти ше бькаш. = Ти ше бьркаш. Тоя дядо паче. = Тоя дядо плаче.

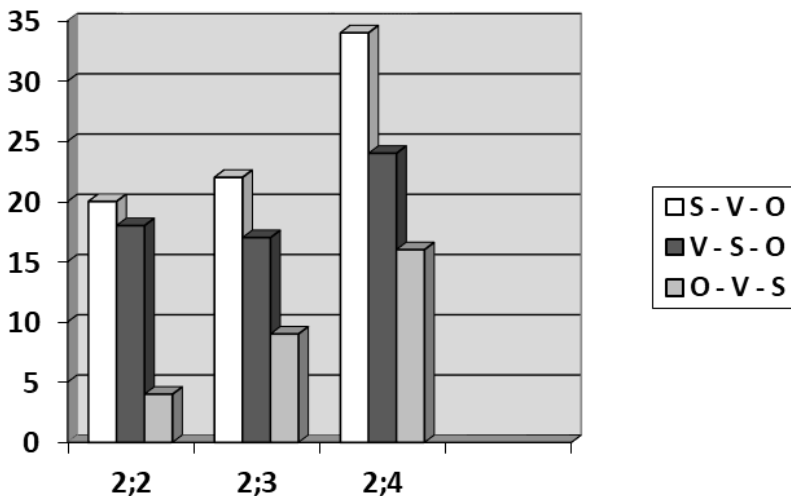
S – V – O	2	3	3	Аз ще пиша ена кола = Аз ще пиша една кола.
(S) – V – O	9	8	8	Земам колата. = Вземам колата. Сожа захар! = Да сложа захар!
V – O (безлични с има / няма)	1	4	8	Няма тука кола.
Общо	20	22	34	
V – S	16	13	20	Оче сушам аз! = Още да слушам аз! Ече спаха зайчетата. = Вече спаха зайчетата.
V – S – O	2	4	4	Сожим аз захар! Сипе мама оче кенце! = Да сипе мама още кафенце!
Общо	18	17	24	
O – V – (S)	2	7	12	Тази куша папах. = Тази круша папах. Мако сипа. = Мляко сипа.
O – V (безлични с има / няма)	1	2	1	Много захар има.
O – V – S	1		4	Тва идам аз! = Това да видя аз! Пак еже моковчето зачета. = Пак режат морковчето зайчетата.
Общо	4	9	16	

Таблицата позволява да се проследи броят на изказванията с базисен словоред спрямо броя на изреченията със словоредни модели, различни от базисния. Немалка част от изказванията експлицират само две от основните изреченски съставящи: първо, субект и глагол, но не и обект (модели S – V и V – S), и, второ, глагол и обект, но не и субект. При втория структурен тип различаваме два варианта: изреченски структури, при които субектът не е експлициран, но присъства в дълбоката структура на изречението: модели (S) – V – O и O – V – (S), както и модели на безлични изречения (с безличния глагол има/ няма): V – O и O – V. По този начин структурните модели в таблицата се оказват девет, представящи три типа словоред: базисния, който се реализира

чрез две незадължителни съставящи: (S) – V – (O) и два модела, които се отклоняват от него: V – S – (O) и O – V – (S)¹⁰.

Количественото съотношение между тези три словоредни типа в трите възрастови среза (от 2;2 до 2;4 години) е илюстрирано графично на *Фиг. 1*. Както показва графиката, базисният словоред доминира, последван от словоредният модел V – S – O, при който глаголят предхожда субекта. Най-малобройни са изказванията, следващи модела O – V – (S), в който обектът е предпоставен спрямо глагола. *Фиг. 1* ясно онагледява, че при нарастването на общия брой на изказванията в трите възрастови среза съотношението между типовете словоредни модели се запазва.

Фиг. 1. Количествено съотношение между трите словоредни модела в речта на С. за възрастовите срезове 2;2, 2;3 и 2;4 г.

Използване на словоредата за изразяване на комуникативното членение на изречението

Успоредно с овладяването на основните структури на българския граматичен словоред децата доста рано (при ранните говорители още

¹⁰ Разбира се, позицията на неексплицирания субект в определеноличните изречения (напр. *Земам колата.* = *Вземам колата*) или в изреченията с елиптически подлог (напр. *Мако сипа.* = *Мляко сипа*) е само условно отбелязана (символът S в скоби е поставен преди или след глагола), тъй като при експлицирането на субекта той е възможно да заеме място както преди, така и след глагола – в горните изречения: *(Аз) вземам колата; Вземам (аз) колата; Вземам колата (аз); (Тя) мляко сипа; Сипа (тя) мляко; Мляко сипа (тя).*

преди 2-годишна възраст) разбират връзката между промяната в словоредата и възможностите да варираат комуникативната натовареност на изреченските съставящи.

Да разгледаме двете детски изказвания в пример (18).

(18) Д¹¹ на 2;0): Разроши ми се косичката. → Тема (V) – рема (S)

В: Какво?

Д: Косичката ми се разроши. → Рема (S) – тема (V)

Първото изказване (*Разроши ми се косичката*) следва обективен актуален словоред, в който темата, познатото, даденото (глаголът) предшества ремата, новото (субекта). От гледна точка на граматическата структура този словоред е инвертиран („обратен“): V – S. На неспецифичния въпрос на възрастния (*Какво?*), с който обикновено се изисква изясняване на казаното, детето повтаря изречението със субективен словоред: *Косичката ми се разроши*, в който ремата (субектът) предшества темата (глагола). Този субективен словоред съвпада с неинвертирания („правия“) граматичен словоред S – V.

В редица случаи децата варираат словоредата спонтанно, като произнасят едно след друго две еднакви изречения, които се различават само словоредно (примери 19 – 21). Изреченските елементи, които влизат в състава на ремата, са маркирани посредством курсив.

(19) Д (на 1;9): Ще сложи Ийто сандалчето *на бос крак*. Ще сложи Ийто *на босо краче* сандалчето.

(20) Д (на 1;10): *Омръзна ми* вече, вече *ми омръзна*.

(21) Д (на 1;10): Да облече на Диди *мама рокличката*.

Да облече *мама* на Диди *рокличката*.

В първото изречение на пример (19) – „Ще сложи Ийто сандалчето *на бос крак*“ ремата е след темата, т.е. словоредът е обективен, докато във второто – „Ще сложи Ийто на босо краче *сандалчето*“ – ремата, новото, се изтъква допълнително чрез изтеглянето му по-близо до началото на изречението.

В пример (20), точно обратното, детето заменя субективния словоред, в който ремата е предпоставена, с обективен словоред, в който ремата заема крайна позиция.

Разместването в (21) не променя съществено актуалното членение: и в двете изречения новото, ремата (прякото допълнение *рокличката*) е след темата, следователно словоредът остава обективен (тема → рема). Изглежда основанието за преместването на непрякото допълнение *на Диди* е в смисловата близост между него и прякото допълнение: в първото изречение двете допълнения са разделени от подлога *мама* (... *на Диди* *мама рокличката*), а във второто са в непосредствена близост (*на Диди* *рокличката*).

¹¹ Съкращенията Д и В означават: Д = Дете и В = Възрастен.

Докато словоредът на основните изреченски съставящи в българския език може да варира, подредбата на думите без собствено ударение (клитиките) е строго фиксирана. Нарушенията на граматически правилния ред на клитиките води до аграматични изречения.

В следващата част ще проследя овладяването на словоредата на клитиките от българските деца.

Словоред на клитиките (думите без собствено ударение)

В българския език повечето служебни думи (предлози, съюзи, частици), кратките форми на личните и притежателните местоимения и на спомагателния глагол *съм* в сегашно време принадлежат към групата на клитиките. Това са думи, които нямат собствено ударение и се произнасят като едно фонетично цяло заедно с предходната дума (енклитики) или със следващата дума (проклитики). Енклитики в българския език са кратките форми на личните и възвратно-личните, притежателните и възвратно-притежателните местоимения, глаголът *съм* в сегашно време и въпросителната частица *ли*, а проклитики са предлозите, повечето съюзи, частицата *не* като отрицание на глагола-сказуемо, частицата *ще*, прилаголната частица *да*.

Предлозите и кратките форми на притежателните и възвратно-притежателните местоимения са част от групата на името, те са приименни клитики. Кратките форми на личните местоимения и възвратните частици *се* и *си*, отрицателната частица *не*, частицата *ще*, частицата *да* са прилаголни клитики. Словоредът на частицата *ли* е свързан с онази изреченска част, за която се задава въпросът: *Утре Петър ще замине ли?; Утре Петър ли ще замине? Утре ли ще замине Петър?*

Словоредът на проклитичните форми (предлозите, частиците *ще*, *не* и *да*) не създава трудности на българските деца, тъй като тези форми са с постоянно място. Когато преодолеем телеграфния период и започнат да употребяват служебни думи, децата никога не променят реда на проклитиките спрямо ударените думи, към които се отнасят, нито поставят неправилно ударението върху тези неударени форми. Също така без грешки и отклонения се овладява словоредът на приименните енклитики – кратките форми на притежателните местоимения.

Словоредът на прилаголните енклитики също дава твърде малко грешки и отклонения, въпреки че тези форми спадат към т.нар. подвижни клитики – те се поставят след глагола, когато той заема първа позиция (*казах ти; мия се; закусила съм*), но се преместват пред него, когато е предхождан от друга дума (*аз ти казах; сутрин се мия; вече съм закусила*).

В българското изречение последователността на местоименните клитики и възвратните частици една спрямо друга също е строго фиксиран: дателните се поставят преди винителните: *дадох ти го; аз ти го дадох; сърдя му се; днес му се сърдя*).

Особено усложнен е словоредът на изречения, в които се комбинират

рат проклитични и енклитични форми, като образуват единен акцентен комплекс (вж. описанието у [1] Банова 2018: 176–178).

Въпреки високата сложност на словоредните правила, регулиращи употребата на клитиките, българските деца продуцират правилни изречения, съдържащи кратки форми на личните местоимения (пример 22 и 23), проклитиките *да* и *не* в съчетание със спомагателния глагол *съм* (в 24), проклитиката *ще* в комбинация с възвратната частица *се* (в 25), проклитиката *не* заедно с дателното местоимение *и* и въпросителната частица *ли* (в 26), проклитичния съюз *да*, предпоставен спрямо проклитиката *не* и последван от местоименната форма *и* и глаголната *е* (в 27). В цитираните примери се срещат правилно употребени две (в 22, 23 и 25), три (24 и 26) и даже четири клитични форми (в пример 27).

(22) Д (на 2;3): Кой *ми* я беше донесъл тая мартеничка?

(23) Д (на 2;11): Виждал *съм* го.

(24) Д (на 1;10): *Да не* е седнала на столчето тая маймунка?!

(25) В: Какво ще прави Робин Бобин?

Д (на 1;9): *Ще се* сърди на И:то, дете маже.

(26) Д (на 2;3): Ти *не и* *ли* каза да дойде при мене?

(27) Д (на 2;1): Палтенце си има тая котка на гърбенцето, *да не и* *е* студено, че духа вятър.

Едно от най-трудните словоредни правила се отнася до мястото на неударените форми на спомагателния глагола *съм* при спрежението на перфекта, когато тези форми са съчетани с енклитични лични местоимения и възвратни частици. В 1-во и 2-ро лице единствено и множествено число на глаголното спрежение местоименията и възвратната частица се поставят след формите на глагола (*измил съм се*; *измил си се*), докато в трето лице глаголната форма стои след местоименията (*измил се е*). В българската извадка бяха регистрирани немалко примери (28 – 32), които илюстрират овладяването на това толкова сложно словоредно правило: в 1-во и 2-ро лице децата поставят *съм* преди местоименията и възвратната частица (в 28 – *съм си я*, в 29 – *съм го*, в 30 – *си ме*), докато в трето лице преобръщат словоредата, като поставят местоимението преди глаголната форма: (в 31 – *му е*; в 32 – *го е*).

(28) Д (на 1;10): Малка кукличка. Аз *съм си я* кръстила Лили.

(29) Д (на 2;11): Виждал *съм* го.

(30) Д (на 2;1): Мамо, откога не *си ме* подхвърляла!

(31) Д (на 2;1) (коментира неработещия телефон): Нещо *му е* станало.

(32) В: Кой го е рисувал това?

Д (на 2;6): Ванко *го е* рисувал.

Цитираните примери показват как ранните говорители към края на втората година, а късните – през втората половина на третата година се справят добре със словоредата на неударените служебни думи, така че са в състояние да продуцират правилни изречения с различни про- и енклитични форми.

Словоредът на клитиките, който се овладява от българските деца без особени отклонения, дава множество грешки от различен характер в продукцията на чужденци, изучаващи български език: чужденците поставят енклитики в абсолютното начало на изречението (*Ми приятел има рожден ден; Го видях; Ми харесва това*); не спазват правилото за различното място на спомагателния глагол *съм* в първо и второ лице по отношение на трето лице във формите на перфекта при комбинация с местоимения и възвратни частици (*Дал му я съм; Върнал е му ги*); нарушават реда при последователност от про- и енклитични елементи (*Аз ще почакам ви; Не виждам го; Не познаваш го ли?*) и допускат много други отклонения, които не са регистрирани даже инцидентно в детските изказвания (всички примери са от монографията на [1] Банова, 2018; вж. също обясненията и коментарите на грешките у [1] Банова 2018: 123–128 и 178–206).

Все пак трябва да отбележа, че овладяването на реда на местоименните клитики от децата не протича съвсем без грешка, въпреки че преобладават изказванията с правилен словоред.

Примери (33) – (37) илюстрират един и същ тип грешки. В тях децата не са спазили правилото за преместване на кратките лични местоимения и възвратни частици от позицията им след глагола в позиция след първия елемент в изречението. Българската синтактична норма изисква в тези случаи клитиките да бъдат предпоставени спрямо глагола: *Май я няма така Буба* (33); *Май го няма тате Ники* (34); *И се скрил* (35); *Аз го питах къде живее* (36); *Мама се къпе* (37), докато децата са следвали правило, според което подвижните клитики са винаги енклитики.

(33) Д (на 1;6): *Май няма я така Буба.*

(34) Д (на 1;6): *Май няма го тате Ники.*

(35) Д (на 2;9): *Али Баба се качил на дървото и скрил ... една...*

В: *Качил се на дървото и скрил какво?*

Д: *И скрил се.*

(36) Д (на 2;11): *Аз питах го то къде живее.*

(37) Д (на 2;11): *Мама къпе се.*

Този тип грешки се допускат също така от чужденците, учещи български език, напр. *Ние запознахме се в София* ([1] Банова 2018: 184–185). Според С. Банова, тази употреба на прилаголните клитики в енклитична позиция и пренебрегването на преместването им във втора позиция „подкрепя тезата, според която моделът *пълнозначна дума +*

клитика ... е по-слабо маркиран от универсална гледна точка и последователно е по-близо до естествения модел“ ([1] Банова 2018: 185). Българските деца преодоляват този тип грешки между 2;6 и 3-годишна възраст, т.е. те изоставят „по-естествения“ модел и следват модела на българския синтаксис.

В речта на едно от децата преди 2-годишна възраст (примери 38 и 39) са регистрирани инцидентни размествания при последователността от дателна и винителна местоименна клитика: детето употребява първо винителните форми, а след тях дателните: *се му* (в 38) и *ги ми* (в 39). Този тип грешки се среща наред с правилния ред на клитиките.

(38) Д (на 1;11): Тате каза, че на бате Лъчко *се му* спи.

(39) Д (на 1;11): Няма *ги ми*, мамо!

В речта на останалите деца подобни размествания не бяха отбелязани.

Обобщение

В тази статия бяха представени анализи на български данни за най-ранните стадии в овладяването на българския словоред от монолингвални български деца. Анализите имаха за цел да дадат отговор на въпроса дали българските деца в началото на езиковото си развитие следват словоредния модел S – V – O, който според редица психолингвисти отразява базисни ситуации, свързани с универсални когнитивни механизми. Доказването или отхвърлянето на тази хипотеза е усложнено от факта, че две трети от езиците на света, в това число и българският, имат за основен тъкмо словореда S – V – O.

Резултатите от анализирания български данни показаха, че в най-ранните стадии от езиковото си развитие изследваните български деца използват всички възможни словоредни комбинации от субект, глагол и обект. Макар че базисната последователност S – V – O има известно количествено превъзходство, също така широко са застъпени и моделите V – S – O и O – V – S. Освен това примерите показват, че българските деца (ранните говорители още преди 2-годишна възраст, късните – към 2;6) използват словоредни модели за изразяване на прагматични отношения, като понякога спонтанно варират словореда на дадено изречение (от обективен в субективен или обратното), за да отговорят на изискванията на комуникативната ситуация.

Анализите на детската продукция показват също така, че българските деца доста рано започват да овладяват изключително сложния словоред на българските клитики, като се справят с правилата за комбинирането им твърде успешно. Те допускат само един тип грешки, свързани с непременване на енклитичните прилаголни местоимения и възвратни частици във втора позиция – грешки, които може да се свържат с универсална словоредна тенденция. Тези грешки обаче се

срещат наред с правилни словоредни модели и в повечето случаи се преодоляват към края на изследвания период – към 3-годишна възраст.

Литература

- [1] Банова 2018: Банова, С. *Езиково усвояване: вариации в параметрите при морфосинтактични реализации в междинния български език*. София: Св. Климент Охридски, 2018, 255 с.
- [2] Георгиева 1974: Георгиева, Е. *Словоред на простото изречение в съвременния български книжовен език*. София: БАН, 1974.
- [3] ГСБКЕ, т. 3. Синтаксис: *Грамматика на съвременния български книжовен език. Том 3. Синтаксис* (под ред. на Д. Тилков, Ст. Стоянов, К. Попов). София: БАН, 1983.
- [4] Иванчев 1978: Иванчев 1978: Иванчев, Св. Наблюдения върху употребата на члена в българския език. В: *Помагало по българска морфология. Имена*. Съст. П. Пашов. София: Наука и изкуство, 1978, с.186–211.
- [5] Бауерман 1973: Bowerman, M. What Shapes Children's Grammar? In D.I. Slobin (Ed.). *The Crosslinguistic Study of Language Acquisition*, Vol. 2, 1985, pp. 1257–1320.
- [6] Браун 1973: Brown, R. *A First Language: The Early Stages*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1973.
- [7] Брунър 1975: Bruner, J. S. The Ontogenesis of Speech Acts. // *Journal of Child Language*, 1975, 2, pp. 1–19.
- [8] Глайтман, Уонър 1982: Gleitman, L., E. Wanner. Language Acquisition: The State of the State of the Art. In: Wanner, E., L. Gleitman (Eds). *Language Acquisition: The State of the Art*. Cambridge: Cambridge University Press, 1982, pp. 3–50.
- [9] Кларк 2016: Clark, E. V. *First language acquisition*. 3rd edition. Cambridge University Press, 2016.
- [10] Осгуд, Танц 1977: Osgood, C. E., Tanz, C. Will the real direct object of transitive sentences please stand up? In: Juilland, A. (Ed.). *Linguistic Studies Offered to Joseph Greenberg on the Occasion of His Sixtieth Birthday*. Saragota, CA: Anna Libri, 1982.
- [11] Савич 1974: Savić, S. O nekim modelima sticanja jezika. In: *Modeli u sintaksu dečjeg govora. Referati, saopštenja, diskusije sa konferencije održane juna 1973 u Novom Sadu* (ed. by M. Jočić, S. Savić). Novi Sad, 1974, pp. 84–85.
- [12] Слобин 1966: Slobin, D. I. The Acquisition of Russian as a Native Language. In: Smith, F., Miller. G. A. (Eds.). *The Genesis of Language: A Psycholinguistic Approach*. Cambridge, MA: MIT Press, 1966.
- [13] Уийст 1983: Weist, R. M. The Word Order Myth. // *Journal of Child Language*, 10, pp. 97–106.
- [14] Уийст, Витковска-Стадни 1986: Weist, Witkowska-Stadnik 1986: Weist, R. M., Witkowska-Stadnik, K. Basic Relations in Child Language and the Word Order Myth. // *International Journal of Psychology* 21, pp. 363–381.